

מבוא

קודם שנדון בפרוטרוט במניעים שדחפו כמה אסירים לשתף פעולה, במידה זו או אחרת, עם רשויות המחנות, מן הדין לקבוע נחרצות שלנוכח מקרים אנושיים כאלה יש להיזהר מפסיקת דין מוסרית חפוזה. היינו רוצים להפקיד שיפוט זה, אך ורק בידיו של מי שנתנסה בנסיבות דומות, שהייתה לו אפשרות לאמת על עצמו מה פירושו של דבר לפעול במצב של כפייה. פרימו לוי, ניצול אושוויץ*

יהודי מארצות הברית הגיע בינואר 1967 לביקור בישראל והתארח במלון הפאר 'דן כרמל' בחיפה. בשבת התפלל התייר בבית הכנסת שבמלון והוזמן לעלות לתורה, אך הכבוד התחלף עד מהרה בעלבון: 'כאשר קם ממקומו והתקרב לדוכן, נתקף הגבאי בתדהמה אחר שהבחין, כי האיש דומה ל"קאפו" שהיכה אותו במחנה ריכוז במלחמת העולם השנייה'. לאחר השבת מיהר הגבאי למשטרה והגיש תלונה. התייר זומן לחקירה. הוא אישר שהיה אסיר במחנה דכאו, אך הכחיש בתוקף ששימש קאפו – ושחרר.¹

האירוע הזה התרחש 22 שנים לאחר סיומה של מלחמת העולם השנייה. זמן כה רב חלף, והחשדות נותרו כשהיו. קל וחומר בשנים הסמוכות יותר לסיום המלחמה ולשחרור הניצולים מן המחנות. כך אירע במאי 1957 לעולה חדש שהגיע לנמל חיפה, כאשר פקיד של הסוכנות זיהה אותו כמי ששיתף פעולה עם הגרמנים לפני חיסול גטו לודז':

מיד לאחר מכן נשמעו לעברו קריאות 'פושע מלחמה', 'קאפו' ורק בחסות משטרת הנמל נמלט מזעם הקהל. המשטרה שעצרה את העולה והחלה בחקירה, שחררה אותו מיד, לאחר ששמעה את הפקיד המאשים והוכח כי העולה אינו זהה עם תיאור האיש המעורב בשיתוף פעולה עם הנאצים בלודז'.²

בראשית שנות החמישים של המאה ה-20 נדמה היה, שישראל מוצפת בפושעים

* פרימו לוי, השוקעים והניצולים, תל אביב: עם עובד, תשנ"ה, עמ' 33.

1 מעריב, 2.1.1967.

2 הצופה, 8.5.1957.

יהודים שסייעו לנאצים לרצוח את אחיהם, והרושם הזה גבר במיוחד לאחר שהכנסת אישרה באוגוסט 1950 את החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם. מאות תלונות הוגשו למשטרה, אך רובן המכריע כלל לא הגיעו לבית המשפט. הן נמסרו לבדיקתו של צוות מיוחד שהתמקם במטה הארצי, ששכן אז בתל אביב. בראשו עמד קצין בדרגת פקד ולצדו שירתו שלושה סמלים. צבי נוסנבלט, אחד הסמלים, ומי שהיה לימים שופט תעבורה, זכר שהוגשו 400 תלונות. עם זאת, בחינת התיקים שנותרו בארכיון המדינה מלמדת, כי המספר הסידורי הגבוה ביותר בקבוצה זו הוא 160.³ החוקרים היו ערים לסכנה שתלונות נובעות מנקמנות, כפי שאמר מיכאל גלעד – לימים מחוקריו של אדולף אייכמן:

מספיק שמישהו רב עם שכן כדי שהוא התחיל לצעוק 'בטח היית קאפו במחנה'. היו תלונות אמיתיות והיו סתם תלונות, של נקמה אישית, דברים שגם המשטרה מצאה לנכון שלא היה בהם שום עניין. בעלי תפקידים שגרמו עוול בדרך כלל לא עלו ארצה. הם פחדו שיכירו אותם והם יועמדו למשפט. מלבד זאת, הגרמנים עצמם דאגו [בזמן השואה] שמי שבאמת היו משתפי פעולה לא יישארו בחיים [כדי שלא יוכלו להעיד].⁴

כמה כותרות בעיתונים של אותם ימים מיטיבות לבטא זאת: 'עוד רופא הובא לדין באשמת סיוע לרצח יהודים במחנה ריכוז' (7.12.1950); 'פקיד משרד הביטחון נאשם כקאפו' (9.5.1951); 'קאפו שהתעללה בנשים – נעצרה' (16.5.1951); 'נאשם כ"קאפו" שוחרר בערבות' (1.6.1951); 'נעצר תייר שנאשם כ"קאפו"' (8.6.1951); 'נאשם בהסגרת יהודים לנאצים' (23.5.1952); 'עוד נאשם במעשי פשע' (28.6.1952); 'יולדת שהובאה לבית החולים בילינסון הוכרה על ידי המיילדת כ"קאפו" מגיטו וילנא לשעבר' (22.7.1952).

3 בארכיון המדינה (תיקי המטה הארצי בקבוצת מ/פ/ח/57) נותרו כ-70 תיקי משטרה שלא הבשילו לכתבי אישום. כפי שנראה בהמשך, ההערכה היא ש-40 תיקים נוספים הובילו להעמדה לדין. הפער בין המספרים נובע כנראה מביעור או מאובדן תיקים לאורך השנים.

4 גבע, אל האחות הלא-ידועה, עמ' 249-250. השופט בדימוס גבריאל בך, שהיה חבר בצוות התביעה במשפט אייכמן, סיפר, כי לפני המשפט התקשרו 12 ניצולים שחיו בישראל אל הסניגור, רוברט סרבציוס, והציעו להעיד מטעם ההגנה. הם 'רצו לבוא ולגלות פרטים על יהודים שהצליחו להציל יהודים בצורה שהם חשבו שהיא פסולה או פגומה [...] המגמה שלהם לא הייתה כל כך לעזור לאייכמן אלא לגרום לגינוי אנשים שניסו להציל יהודים בדרכים כמו תשלום שוחד, משא ומתן עם הנאצים או המשטרה המקומית'. סרבציוס לא הזמין אותם לעדות, משום שלא היה בכך כדי לסייע למרשו. שם, עמ' 251-252.

כל הכותרות הללו מתייחסות למקרים שכלל לא הגיעו לידי העמדה לדין; על מי שכן הועמדו לדין נספר בעמודים הבאים. הכותרות מלמדות עד כמה קל היה להטיל חשד נורא שכזה. המילה 'קאפו' הפכה לאות קין וכל מי שמילא תפקיד זה או דומה לו – עלול היה למצוא את עצמו נחשד, נעצר ומואשם, אפילו אם לא עשה כל רע. באווירה הציבורית ששררה בישראל בשנותיה הראשונות – שעל פיה היהודים הגלותיים הלכו כצאן לטבח ורק בודדים התנגדו⁵ – מי שנתפס כ'משתף פעולה' הוקע מיד אל עמוד הקלון. העובדה שלעתים גם אלו היו קרבנות של המשטר הנאצי, אשר הפך אותם למכשיר אומלל וחסר אונים, כלל לא הוזכרה ודומה שכלל לא עלתה על הדעת. יתרה מזאת: בעלי תפקידים רבים – קאפוס, שוטרים, אנשי יודנרט – היו אנשיים ואמיצים, גילו מנהיגות ותושייה, סייעו לאחיהם ואף הצילו אותם, אך סיפוריהם נשכחו אם בכלל סופרו.

את הטון נתנו מי שהיו חברי המחותרות הלוחמות, ניצלו ועלו ארצה. כך למשל אמרה צ'כיה לובטקיין, ממנהיגות מרד גטו ורשה, בהכללה גורפת וחד-משמעית:

ואם גם היו אנשים אשר בתום ליבם הלכו לעבוד ביודנרט, הרי גם אלה מילאו מבחינה אובייקטיבית תפקיד בוגדני כלפי העם היהודי [...]. הגרמנים גזרו גזירות ואת המלאכה הבזויה של ביצוע מסרו ליהודים מהיודנרט [...]. וכך מילא כל יודנרט בלי יוצא מהכלל בכל עיר תפקיד בוגדני [...] היו אנשים שונים ביודנרט, [אבל] את כולם, בלי יוצא מהכלל, נזכור כבוגדים.⁶

5 ראו למשל: יבלונקה, מדינת ישראל נגד אייכמן, עמ' 247-249, 257; הנ"ל, אחים זרים: ניצולי השואה במדינת ישראל, 1948-1952, ירושלים ובאר שבע: יד בן-צבי, אוניברסיטת בן-גוריון, 1994, עמ' 59-61, 67-70; הנ"ל, 'עולי אירופה ותודעת השואה', צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), העשור הראשון: תש"ה-תשי"ח (עידן, 20), ירושלים: יד בן-צבי, 1997, עמ' 49-56; רוני שטאובר, הלקח לדור, ירושלים ושדה בוקר: יד בן-צבי, המרכז למורשת בן-גוריון ואוניברסיטת בן-גוריון, 2000, עמ' 14-33.

6 ראו: שטאובר (שם), עמ' 27. על הפולמוס סביב היודנרטים על רקע משפט קסטנר ראו: שם, עמ' 115-126. פרופ' יהודה באואר מציין, כי היו גם עדויות חיוביות על יודנרטים ואנשיהם ומדגיש: 'מאחר שכל העדויות כמעט נמסרו אחרי המלחמה ומאחר שבעולם היהודי שאחרי המלחמה נחשבו היודנרטים בדרך כלל למשתפי פעולה, יש להתייחס ברצינות אל ההערכות החיוביות – נדרש אומץ להגן על יודנרט'. יהודה באואר, מות העיירה, ירושלים: יד ושם, 2011, עמ' 150-151. הדברים תקפים בהחלט גם לעדויות באותה רוח המובאות בספר זה, ואולי אף ביתר שאת: הן נאמרו בפומבי, להגנתם של

התפיסות הללו חללו במהירות. ורה אלכסנדר, לימים עדה במשפט אייכמן ובמשפטים של פושעי מלחמה בגרמניה, הייתה ראש בלוק וראש קבוצת עבודה (קאפו, במובן המקורי של המילה) באושוויץ ומעולם לא נחשדה בדבר, ובוודאי שלא הועמדה לדין. על זרועה קועקע המספר 5236, המלמד שהגיעה לאושוויץ בשלב מוקדם מאוד ושרדה בו שנים ארוכות ואימות. יום אחד, כאשר הייתה בהיריון, יצאה לקניות ועמדה לעלות לאוטובוס.

אז אישה אחת התחילה לצרוח לבעלה או לחבר שלה, אני לא יודעת [אל מי דיברה. היא צעקה]: פה אחד מהרוצחים, רוצחות. [היא דיברה] עָלֵי. אז הנהג מהר סחב אותי למעלה, התיק עם המצרכים שקניתי בראשון [לציון] נשאר על הרצפה והוא נסע. היא לא מכירה אותי, היא לא יודעת מי אני, רק ראתה את המספר.⁷

חילופי דברים מאלפים בהקשר זה התנהלו בתחילת 1951 מעל דפי העיתון 'מעריב'. דוד פלינקר תיאר שיחה עם ניצול שואה שפגש במקרה ואשר שפך בפניו את לבו:

מוטב שהורי וכני משפחתי אינם בחיים ואינם רואים אותי, כי אני, אני הייתי – קאפו [...] קיבלתי יותר לחם. ולא היכו אותי, אלא אני הכיתי. בראשונה ידי קצת רעדה כשנאצי ציווה עלי להכות יהודים, אך התרגלתי. נעשיתי למומחה והוא הנאצי עמד על גבי וטפח על כתפי ודיבר: טוב, טוב...

[...] אינך בורח מפני? כי אני עכשיו הייתי נותן הרבה הרבה אילו אפשר היה לברוח מפני ומעצמי. כן, כן, אתה יכול לירוק בפני, ואתה יכול למסור אותי לידי שוטר. אהיה אסיר תודה לך. אולי כך יגיע הסוף. כי אתה רואה, הנאצי שלי היה הגדול שבאכזרים. נאצים אחרים רצחו גם את הקאפו שלהם. הוא, הקאפו, היה הקורבן האחרון. אולם הנאצי שלי היה יותר פיקח. הוא רצח רק את נפשי. הוא הכניס לתאי הגזים את נשמתו בלבד, אך את גופי השאיר בחיים. וכך אני הולך מארץ לארץ, מעיר לעיר, מרחוב לרחוב ואות הקאפו על מצחי, האנשים ברחוב אינם

מי שהואשמו בפשעים החמורים ביותר, ולעתים אל מול קהל עוין ובכמה מקרים אף קולני.

7 גבע, אל האחות הלא-ידועה, עמ' 253. היא מתארת את עדותה של אלכסנדר במשפט אייכמן כנקודת מפנה בתפיסה הציבורית בישראל לגבי ממלאי תפקידים במחנות. שם, עמ' 262-270.

רואים את האות, אך אני רואה אותו. ביום ובלילה תמיד אני רואה על מצחי את האות ומשנן לעצמי: הייתי קאפו...⁸

ניצול אושוויץ, שחתם את מכתבו במספר 150149, הגיב בכאב. זעקתו של הקאפו הזה, כתב למערכת 'מעריב', יכולה לשמש כחומר מצוין למחזה, אך היא רחוקה מן המציאות. 'יש צורך לנקוט בעמדה, ברורה ומוחלטת ולגלות את האמת המרה על שיתוף פעולה עם הנאצים מצד יהודים בלי שום הסתייגויות, מכיוון שאין אנחנו יודעים מה צפוי לנו עוד בגולה', אמר. לדברי אותו ניצול, פלינקר ישב בכסא נוח והעלה תאוריה על רצח נפשו של הקאפו המסכן, 'אולם סבורני, שבעיטה אחת של הקאפו היהודי וצחוק לגלגני של איש ס"ס נאצי היו מרפאים את מר פלינקר מאובייקטיביות שלא במקומה והוא היה מבין שהבעיטה לא באה אלא מתוך סדיוס'.

פלינקר הגיב באיפוק ובכבוד. לאחר שהזכיר שרבים מבני משפחתו נרצחו בשואה, הסביר: הנאצים לא רצחו רק את הגוף היהודי אלא גם את הנשמה היהודית. 'הם הצליחו עד עפר לדכא את הנפש של מספר יהודים, שנעשו למעני ולרוצחי אחיהם. היש בזה צידוק הדין על הקאפו היהודי? לא! אין עונש מספיק בשבילו שיכפר על עוונותיו וימחה את פשעו. ולא רק אנחנו חושבים ומרגישים כך, אלא גם הוא, הקאפו היהודי, מוכרח להרגיש כך, אם נשאר בלבו רק ניצוץ קל של נפש יהודית'.⁹

הוויכוח שב והתעורר בשנת 1954, סביב מחזהו של נתן שחם 'חשבון חדש' שהוצג במקביל למשפט קסטנר. במרכז המחזה, שהוצג בתאטרון הקאמרי, עמד קאפו לשעבר שעלה ארצה, ושחם מתאר אותו כמי שממרק את חטאיו על ידי עבודתו הקשה עבור המדינה במכרות המלח בסדום. ישראל גוטמן, ניצול ורשה ואושוויץ ומי שעתיד להיות מהחשובים שבחוקרי השואה בעולם, הגיב על המחזה במאמר ארוך וביקורתי. לאחר שייחס את כישלוננו של שחם לכך שלא הכיר את עולם המחנות, המשיך גוטמן:

בנתיב הייסורים של מיידנק ואושוויץ הכרתי קאפ[ו]ס יהודיים. ראיתי אותם במלאכתם הבזויה של חיות טורפות ושנואות על הכל. אכולים סדיוס ומשוחררים מכל מעצורים היוו כלי-שרת צייתני בידי המרצחים. לא נוכל למצוא שום מניע חברתי או ציבורי שאילץ אותם לקבל את 'התפקיד'. לעיניהם עמד רק הרצון השפל להבטיח להם חיי שעה

8 מעריב, 30.3.1951.

9 שם, 19.4.1951.

ולהשתעשע באשליה של 'שלטון' הקנויה במחיר חייהם של אחרים.¹⁰

באווירה זו היו גם מקרים של סחיטה. יורה לובאי הועמד לדין במרס 1951 באשמה שדרש מחנוך הרצברג 2,000 לירות תוך שהוא מאיים שאם לא ישלם – ימסור שהוא היה קאפו.¹¹ למעלה מעשור לאחר מכן תבע מנהל בחברת הפנסיה מבטחים פיצויי מפקיד בחברה, בטענה שהלה מפיץ דברי כזב 'כי בעת חיסול גטו לודו' היה במחיצתו של הממונה על הגטו מטעם הגסטאפו; הכותרת הייתה: 'תובע פיצויים מחבר לעבודה על הצגתו כ"קאפו" בפולין'.¹² אפילו הסתבכות כלכלית העלתה באוב טענות כאלו: כאשר איש עסקים יוצא סלוניקי נמלט מהארץ והותיר אחריו חובות כבדים, ידעה העיתונות לספר ששנים לפני כן 'יוצאי יוון ניסו לעשות בו שפטים בטענה שהיה "קאפו" במחנות ריכוז נאציים'; לבסוף נערכה סולחה, בתיווכו של העברייין-לעתיד מרדכי צרפתי ('מנטש').¹³

המילה 'קאפו' הפכה למה שמכונה 'מילה גנרית', כלומר: כזו המשמשת בהקשרים נרחבים בהרבה מאשר משמעותה המקורית ומקיפה גם משמעויות דומות.¹⁴ מקורה של המילה הוא באיטלקית: 'עומד בראש'. תחת שלטון הנאצים בגרמניה ובאירופה הכבושה, היא הייתה כינוי לראש יחידת עבודה במנגנון האסירים במחנות הריכוז וההשמדה, אשר מונה לתפקידו בידי הסגל הגרמני. תפקידו של הקאפו, כמכשיר בידי הס"ס, היה בעיקר לפקח על הגעת האסירים לעבודה ועל מילוי מכסות העבודה. בתמורה קיבלו הקאפוס תנאי מאסר גרועים פחות: מיטה משלהם, קצת יותר מזון, פטור מעבודה פיזית ועוד. אלא שבישראל של שנות החמישים, כל מי שמילא תפקיד כלשהו תחת השלטון הגרמני כונה 'קאפו', ודומה שלא היה עלבון קשה יותר שניתן היה להטיח ביהודי ישראלי באותה עת.

10 על המשך המאמר מייחד גוטמן בעיקר להפרכת קו מרכזי בעלילת המחזה, ובו מצטרף הקאפו למחתרת הפועלת במחנה. הוא מתאר את פעילות המחותרת באושוויץ ומסביר מדוע התרחשות כמו זו שמתאר שחם מנוגדת לעובדות ההיסטוריות.

11 חרות, 4.3.1951.

12 מעריב, 7.8.1962. המילה 'קאפו' לא נזכרת בידיעה, אך העורך סבר מן הסתם שהיא מיטיבה לתאר את הטענה ותמשוך את תשומת לבם של הקוראים – מה שמלמד על האחיזה שקנתה לה בציבור הישראלי.

13 מעריב, 14.10.1962.

14 מילים גנריות מוכרות בעיקר, להבדיל, בתחום המסחרי. כך למשל השימוש בשם 'פלאפון' לכל מכשיר טלפון סלולרי ובשם 'כספומט' לכל מכשיר ממוחשב לביצוע פעולות בנקאיות. ראו דוגמאות נוספות: גבע, אל האחות הלא-ידועה, עמ' 248-249.

חייבים לומר, כי גישה זו הייתה עיוות וחוסר צדק. הרוב המכריע של היהודים שמילאו תפקידים שונים במצוות הנאצים כלל לא הועמדו לדין. אכן, היו ביניהם מי שניצלו לרעה את מעמדם ואף ביצעו פשעים, אך רבים אחרים נהגו בצורה הוגנת ולעתים אף סיכנו את חייהם למען חבריהם. יש לזכור זאת גם בעת קריאת העמודים הבאים, המתמקדים במי שהואשמו – ולא תמיד הורשעו – בהתנהגות פושעת.

עם זאת, מבחינה סובייקטיבית – זו הייתה האווירה הציבורית שבה התנהלו רוב משפטיהם של היהודים שהואשמו בישראל בשיתוף פעולה עם הנאצים. מספרם הכולל של משפטים אלו אינו ידוע, אך ברור שהיו כמה עשרות.¹⁵ התייעוד שנותר בארכיון המדינה מאפשר לשחזר בפרוטרוט 23 מתוכם.¹⁶ למשפטים אלו יש חשיבות כפולה. ראשית, בפני עצמם: עצם התופעה של יהודים הנותנים את הדין בבית משפט ישראלי בטענה שסייעו בצורה כלשהי לרצח העם היהודי בשואה, היא כמובן יוצאת דופן וחסרת תקדים. הדבר בולט עוד יותר לנוכח העובדה, כי ישראל הייתה כמעט המקום היחיד שבו נשפטו באותן שנים מי שהואשמו בשיתוף פעולה עם הנאצים: בגרמניה הכבושה ובמזרח אירופה כבר הסתיימו רוב המשפטים, ואילו במדינות מערב אירופה הם טרם החלו. הדרך שבה נוסחו כתבי האישום; העדויות שהוצגו; השאלה כיצד להגן על נאשמים אלו; ההתחבטויות שניצבו בפני השופטים – כל אלו ראויים לתיאור מפורט. שנית, כמקור היסטורי: העדויות ניתנו לרוב שנים ספורות לאחר השואה, עוד בטרם היה רישום מסודר שלהן, וחלק מן המשפטים עסקו במקומות שעליהם ידוע מעט מאוד. לכן, חשיפתן של עדויות אלו יכולה לסייע רבות לחוקרים.

לספר זה מטרה אחת: לחשוף את המשפטים ואת העדויות רבות הערך שנשמעו במהלכם. בשל כך, תיקי בתי המשפט לערכאותיהם הם הבסיס המרכזי לתיאור המקרים. השימוש בעיתונות – ככול שזו סיקרה את המשפטים – נעשה בעיקר לתוספת של נופך אנושי הנעדר כאמור מן הרישומים המשפטיים היבשים.

15 יבלונקה מעריכה שהתנהלו כ-40 משפטים, מתוכם 33 בשנות החמישים ושישה בשנות השישים. יבלונקה, החוק לעשיית דין, עמ' 146.

16 בהמשך מוסבר מדוע קיים קושי באיתור התייעוד הנוגע ליתר המשפטים. המידע הקיים מופיע בנספח ב. המשפטים רחבי ההיקף מתוארים כל אחד בפרק בפני עצמו, ואילו המשפטים המצומצמים בהיקפם מופיעים במרכז בפרק שנים עשר – כולם לפי הסדר הכרונולוגי.

בהקשר זה יש לציין, כי עיתוני אותן שנים היו ברובם בני ארבעה עמודים בלבד בימי השבוע, מספר העיתונאים היה קטן ולכן סיקור המשפטים היה חלקי ולעתים קרובות הסתמכו כל העיתונים על אותו מקור – סוכנות הידיעות עתי"ם. לכן, הידיעות על המשפטים – ככל שהתפרסמו – היו ברובן תמציתיות ולא מסרו פרטים שאינם מופיעים בפרוטוקולים.

הסיקור העיתונאי הושפע גם ממניעים פוליטיים. 'חרות', ביטאונה של תנועת הימין בעלת אותו שם בראשות מנחם בגין, הקדיש באופן יחסי את המקום הנרחב ביותר למשפטים אלו – על רקע טענותיה הקשות של התנועה נגד הנהגת היישוב בזמן השואה, שבאו לשיא ביטויין בימי משפט קסטנר (שם מילא עו"ד שמואל תמיר, איש הימין, תפקיד מרכזי כסניגורו של מלכיאל גרינוולד). כך למשל הייתה כותרת הדיווח על חקירתו המוקדמת של משה פוצ'יץ, סגן מפקד המשטרה היהודית באוסטרוביץ. באותיות קטנות נכתב 'עדי התביעה בחקירת משה פוצ'יץ טוענים' ואז באה הכותרת המובילה על פני שלושה טורים בראש העמוד: 'המשטרה היהודית שיתפה פעולה עם הנאצים'.¹⁷ באותו יום דיונים נעשה ניסיון לפגוע באשתו של פוצ'יץ, אך על כך לא נכתבה אף מילה בידיעה זו.

דוגמא נוספת: 'על המשמר', ביטאונה של מפ"ם, היה היחיד שדיווח בעמודו הראשון על עונש המוות שנגזר על אחראי הבלוק יחזקאל אינגסטר.¹⁸ רובו של אותו עמוד הוקדש לפולמוס השילומים, להם התנגדה מפ"ם בחריפות. ייתכן שהיה זה שיקול עריכתי בלבד – ההקשר בין הנושאים ברור – אך ייתכן גם שהידיעה על אינגסטר נועדה לשמש תימוכין נוספים לעמדת מפ"ם, לפיה הנתיב הלגיטימי היחיד לעסוק בשואה הוא באמצעות ענישה חמורה של כל מי שהיה קשור אליה.¹⁹

אך ההחלטה לבנות את הספר סביב הפרוטוקולים אינה נובעת מדלות המקורות העיתונאיים. עסקינן בדיני נפשות: שמם הטוב של הנאשמים, מהימנותם של העדים, הנצחתם של הנספים. לכן, חובה להיצמד למקור המוסמך

17 חרות, 18.1.1951.

18 על המשמר, 6.1.1952.

19 הסיקור העיתונאי החלקי אינו מאפשר לדעת מה היה בגורלם של הנאשמים, אם לאחר שזוכו ואם לאחר שריצו את עונשיהם. מטבע הדברים, הם העדיפו להתרחק מאור הזרקורים והעיתונות הישראלית של שנות החמישים והשישים לא חיפשה אותם. על הסיקור העיתונאי של המשפטים ראו: ויץ, החוק לעשיית דין, עמ' 154-155; ועל ההיבטים הפוליטיים של זיכרון השואה ושל החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם ראו: שם, עמ' 156-164.

ביותר והאמין ביותר – תיקי בתי המשפט. ספר זה אינו מתיימר לעסוק ביחסה של החברה הישראלית לשואה, וגם לא בהקשרים החברתיים והפוליטיים שבהם נערכו משפטים אלו. המידע על המשפטים מהווה חומר גלם שיוכל לשמש את מי שירצו להרחיב ולהעמיק בהיבטים אלו, כמו גם בכל היבט אחר העולה מאותם תיקים.

כל ניסיון למצוא קווים אחידים בין המשפטים – המתוארים כאן בסדר כרונולוגי – נדון לכישלון.²⁰ הועמדו לדין שוטרים יהודים בגטאות ובעלי תפקידים במחנות. הועמדו לדין גברים ונשים. הועמדו לדין מי שבזמן השואה היו בסוף העשור השני לחייהם וכאלו שהיו בוגרים ובעלי משפחות. ההאשמות נעו בין תקיפה לבין פשעים כלפי האנושות ופשעי מלחמה. פסקי הדין נעו בין זיכוי לבין הטלת עונש מוות. והיו גם מקרים שבהם כלל לא הוגש כתב אישום, או שהוא נעצר בשלב השופט החוקר.²¹

אם יש בכל זאת קו מאחד בתיקים הנסקרים כאן, הרי שהוא יכולתם המרשימה של כל השופטים להתנתק מן הרקע הטרגי ולדון בתיקים לגופם, כמו בכל תיק פלילי. בין אם היו אלו שופטים בבית משפט השלום שישבו כשופטים-חוקרים, בין אם היו אלו שופטים מחוזיים שניהלו את המשפטים העיקריים, בין אם היו אלו שופטים בבית המשפט העליון שנדרשו לערעורים – כולם מצאו את שביל הזהב בין הכרה בנסיבות המיוחדות של השואה, לבין החובה לשמור על כל כללי ההליך הפלילי ועל זכויותיו של כל נאשם. במילות הסיכום של הספר נעמוד ביתר הרחבה על ההיבטים השיפוטיים העולים מפסקי הדין.

נקודה משותפת נוספת היא, שהמדינה לא ערערה על אף אחד מפסקי הדין – לא על זיכויים ולא על קולת העונש. אי-אפשר לדעת כיום בוודאות האם היה מדובר במדיניות רוחבית, אך דומה שאכן כך היה – שכן המדינה נמנעה מלערער אפילו כאשר זוכו נאשמים שאותם העמידה לדין בעבירות החמורות ביותר, וגם כאשר העונשים היו סמליים.

20 ראו: יבלונקה, החוק לעשיית דין, עמ' 147-148.

21 השופט החוקר היה ירושה משיטת המשפט הבריטית. תפקידו היה לבדוק האם יש ראיות לכאורה (ולא האם יש עניין ציבורי בהעמדה לדין) ולקבוע באלו סעיפי אישום, אם בכלל, יועמד החשוד לדין. המשטרה הייתה מביאה את עדיה, הסניגור יכול היה לחקור אותם בחקירה נגדית, והחשוד יכול היה להעיד, למסור הצהרה או לשתוק. בשנת 1958 הועברה לידי פרקליטי המחוזות ההחלטה האם להעמיד חשודים לדין, לאחר שנמצא שתפקיד השופט החוקר גורם לבזבוז זמנם של שופטי השלום שמילאו אותו. ראו: מיכאל ברנע, 'ההחלטה להעמיד לדין: סמכותו של פרקליט המחוז', פלילים, ד (תשנ"ד), עמ' 143.

אפשר גם לעמוד על כמה קווים משותפים במישור הפרוצדוראלי. ברוב המקרים של התיקים שהתנהלו בפני שופטים-חוקרים הנסקרים כאן, נמנעו הנאשמים מלהעיד או למסור הצהרה, סנגוריהם לא הביאו עדי הגנה וכמעט שלא חקרו בחקירה נגדית את עדי התביעה. ניתן לשער שרובם סברו שמדובר בהחלטה צפויה מראש להעמידם לדין, ולכן העדיפו לשמור את גרסאותיהם ועדיהם למשפט עצמו. נראה שהייתה הצדקה לסברה זו, שכן עלה בידי לאתר רק ארבעה מקרים שבהם נפתחה חקירה בפני שופט-חוקר, אך לא הוגש כתב אישום לבית המשפט המחוזי.

רוב פסקי הדין היו קצרים מאוד והשתרעו על פני עמודים בודדים, גם כאשר ההאשמות היו חמורות במיוחד. הדיונים נוהלו באינטנסיביות רבה, בדרך כלל יום אחרי יום ובמשך שעות ארוכות, וכך כמעט תמיד ניתנו פסקי הדין זמן קצר יחסית לאחר הגשת כתבי האישום.²² לעומת זאת, במבט לאחור צורמת העובדה שגזרי הדין ניתנו תמיד ביום שבו פורסמו פסקי הדין, גם כאשר היה מדובר בעונש מוות (שהוטל על יחזקאל אינגסטר ובוטל בערעור). זה היה הנוהג באותן שנים והוא מנע עינוי דין, אך קשה לדעת עד כמה יכלו השופטים לשקול לעומק את הטיעונים לעונש שהושמעו בפניהם, והאם לא חרצו למעשה את העונש כבר כאשר כתבו את פסק הדין.

נקודה מעניינת נוספת היא, שבכל המקרים היו אלו ניצולים שזיהו – ולפעמים 'זיהו' – את בעלי התפקידים, דיווחו עליהם והתלוננו נגדם. משטרת ישראל, שהייתה אז בחיתוליה ועמוסה בכעיותיה של המדינה המצויה באיום מתמיד, לא פעלה מיוזמתה לאתר את החשודים, גם כאשר שמותיהם עלו אגב חקירותיהם של חשודים קודמים.²³

22 כמה דוגמאות, כאשר הזמן נמדד מהגשת כתב האישום: משפטה של מרים גולדברג נמשך חודש בלבד, משפטו של יחזקאל אינגסטר נמשך ארבעה חודשים, ומשפטיהם של יצחק יעקובוביץ, ליאון הרשקופף וצבי בן-זאב – חצי שנה. גם משפטו של הירש ברנבלט, שהיה עמוס במיוחד בעדים, היה מהיר יחסית: תשעה חודשים. המשפטים הארוכים ביותר היו של ישראל זילברברג (20 חודשים), מרדכי גולדשטיין (16 חודשים), משה פוצ'ין (15 חודשים), צבי שפשבסקי (13 חודשים), יהושע שטרנברג (13 חודשים) ואברהם טיקוצ'ינסקי (שנה).

23 כמה בעלי תפקידים הועמדו לדין עוד לפני הקמת המדינה – אם במדינות שונות באירופה ואם ב'משפטי חברים' במחנות העקורים. ראו: רבקה ברוט, 'אותם יהודים אשר בשעת מלחמה חטאו לגבי העם היהודי', בשביל הזיכרון, 17 (מארס 2014), עמ' 10-19. הבולט שבהם היה אליעזר גרינבוים, בנו של המנהיג הציוני יצחק גרינבוים שעמד בזמן השואה בראש 'ועד ההצלה' של הסוכנות היהודית. אליעזר היה קאפו באושוויץ, אשר על פי העדויות גם התאכזר לאסירים וגם היה חבר במחתרת במחנה זה. הוא הועמד לדין בידי

* * *

מן הראוי לעמוד כאן על ביקורת שהושמעה בשני חיבורים קודמים על המשפטים שבהם עוסק ספר זה. תום שגב טוען, כי 'נראה שהשופטים היו שותפים לרתיעתם של רוב הישראלים באותה תקופה מלהתמודד עם השואה בכלל ועם פושעי מלחמה יהודים בפרט'.²⁴ בחינת התיקים לגופם מלמדת שאין כל אמת בטענה זו. השופטים ניהלו את הדיונים במלוא הרצינות, אפשרו לפרוס יריעה רחבה במקום שהיה צורך בכך ולא נרתעו מפסקי דין מרשיעים ומעונשים חמורים. שגב מציג בצורה מגמתית מקרים בודדים בלבד, שהסתיימו בענישה קלה, מתעלם ממקרים אחרים, ובעיקר – ניכר שלא קרא את התיקים, ולפיכך לא ראה את מה שניתן לראות בקלות בעיניים בלתי משוחדות: ניהול ענייני ומקצועי לעילא של כל המשפטים.

ביקורת משמעותית יותר ונרחבת יותר הייתה פניהם של המשפטנים אורה בן-נפתלי ויוגב תובל. הם טענו, כי השופטים יצרו פשרה: לצד אמירות קשות על התנהגותם של הנאשמים, הם הסתפקו בעונשים קלים.²⁵ גם טענה זו אינה עומדת במבחן העובדות. על אינגסטר הוטל עונש מוות, כאשר השופטים אומרים שאלמלא היה זה עונש חובה – היו גוזרים עליו עשר שנות מאסר; יוסף פל נדון לעשר שנות מאסר; על יעקב הוניגמן נגזרו 8.5 שנים; הירש בְּרֻנְבֵּלְט נדון לחמש שנות מאסר וכמוהו חנוך בייסקי. עם זאת, בכל המקרים הללו הוקל העונש בידי בית המשפט העליון, אשר כמעט תמיד נמנע מלהביע דעה על מעשיהם של הנאשמים אלא התמקד בסוגיות משפטיות.

טענה תמוהה אחרת של בן-נפתלי ותובל היא, שקיים פער עצום בין מוראות השואה לבין העבירות הקלות שיוחסו לנאשמים.²⁶ כפי שנראה בפרקים הבאים, רבים מן הנאשמים הועמדו לדין על העבירות החמורות ביותר – פשעים כלפי

המפלגה הקומוניסטית בפולין ובידי הרשויות בצרפת וזוכה בשני המקרים. ראו: טוביה פרילינג, מי אתה ליאון בְּרֻנְבֵּלְט?, תל אביב: רסלינג, 2009.
בעל התפקיד הבולט ביותר שעניינו נדון בבית המשפט בישראל היה ישראל קסטנר, מבכירי ועדת ההצלה הציונית בבודפשט. מה שמכונה 'משפט קסטנר' היה בעצם כתב אישום נגד מלכיאל גרינוולד, אשר טען שקסטנר שיתף פעולה עם הנאצים. בית המשפט המחוזי בירושלים קיבל את טענותיו של גרינוולד, בית המשפט העליון הפך את ההחלטה ובין שני פסקי הדין נרצח קסטנר. בנושא זה קיימת ספרות רבה. ראו למשל: האנציקלופדיה של השואה, כרך ה, עמ' 1001-1103; יהודה באואר, יהודים למכירה?, ירושלים: יד ושם, תשס"ב, עמ' 191-300.

24 תום שגב, המיליון השביעי, עמ' 247.

25 בן-נפתלי ותובל, הענשה, עמ' 160.

26 שם, עמ' 161.

האנושות, פשעי מלחמה ורצח. חוץ מזה, קשה להבין את פשר הטענה: האם השניים סברו שהיה צורך 'לפברק' אישומים במקום שבו לא היו ראיות לעבירות חמורות יותר?

עוד יש להתייחס לטענתם של השניים,²⁷ לפיה הפרוטוקולים של המשפטים אינם מצליחים להעניק הבנה של משמעות האירועים. כפי שנראה מיד, הדבר נובע בחלקו מטכניקת רישום הפרוטוקולים באותה עת. אך מה שחשוב יותר: היו אלו משפטים נקודתיים, לא משפט רחב יריעה כמו זה של אדולף אייכמן, ומטבע הדברים הפרספקטיבה שלהם הייתה צרה יחסית. אך בעיניו של היסטוריון יש בהם מידע רב ערך, לא רק על אירועים ומקומות, אלא גם על התלבטויות ומחלוקות חשובות שהתרחשו בזמן אמת.

לבסוף יש להעיר על טענתם של בן-נפתלי ותובל, לפיה משפטי הקאפוס היו החמצה של הזדמנות ליצור זיכרון קולקטיבי וזהות לאומית.²⁸ גם כאן השניים שוגים קשות בהשלכה ממשפט אייכמן על המשפטים המצומצמים של הקאפוס. אם בתי המשפט היו מנסים ליצור 'זיכרון וזהות', הם היו חוטאים לתפקידם: עשיית דין אמת במקרים שהונחו לפניהם.

* * *

חקר הנושא מציב בפני ההיסטוריון אתגרים לא פשוטים ולא שגרתיים. הזמן שחלף לא היטיב עם התיעוד: חלק מהתיקים בוערו, אחרים לא ניתן לאתר,²⁹ ויש כאלו שמצבם הפיזי גרוע. כמנהג הימים ההם, הפרוטוקולים של המשפטים נכתבו בכתב-ידם של השופטים – מה שהצריך לעתים מלאכת פענוח מתישה.³⁰ הדבר הביא לכך שהרישום הוא תמציתי, וכך ודאי הלך לאיבוד חלק ניכר מן הדרמה שהתחוללה באולם. אופיו של רישום זה גם הביא לכך שהשאלות שהופנו לעדים ולנאשמים לא נרשמו, ולכן צריך לשחזר אותן מתוך התשובות. כאמור, תיקי בתי המשפט לערכאותיהם הם הבסיס עליו ניצב ספר זה. כל שהרשיתי לעצמי לעשות הוא להכניס מעט שינויי כתיב, איות ופיסוק, כדי

27 ש.ם.

28 ש.ם, עמ' 175.

29 לדברי בן-נפתלי ותובל, חלק מהתיקים אבדו בשיטפון שפגע בארכיון בתי המשפט. בן-נפתלי ותובל, הענשה, עמ' 150

30 בחלק מן התיקים הודפסו מאוחר יותר במכונת כתיבה הפרוטוקולים של החקירה המוקדמת, ובחלקם – גם הפרוטוקולים של המשפטים עצמם. אלא שגם כאן יש קשיים, שכן הכתבנית לא תמיד פענחה בצורה נכונה את כתב ידו של השופט. הדבר בולט במיוחד בצורות השונות שבהן נכתבו שמות של אנשים ומקומות.